

Anii 1860. Un punct de inflexiune al dinamicii ideologice românești*

Victor Rizescu**

Interpretarea istorică elaborată cumulativ de A. D. Xenopol – în *Istoria partidelor politice din România până la 1866*, din 1910¹ –, apoi de Ștefan Zeletin și Eugen Lovinescu în anii 1920² s-a impus ca perspectiva cea mai influentă asupra dezvoltării interpenetrate a ideilor liberale și conservatoare pe filieră românească. Cristalizată în adversitate față de metamorfoza tradiționalistă a conservatorismului – demarată la începutul secolului XX și accentuată după război³ – și reprezentând o pledoarie penetrantă în favoarea acelor accente și predilecții ale liberalismului întruchipate de partidul cu această definiție înființat în 1875⁴, ea manifestă, altminteri, tendința de a supralicita continuitățile de lungă durată ale celor doi vectori ideologici, în dauna unei înțelegeri nuanțate a rupturilor ce le-au marcat evoluția⁵.

În cele ce urmează îmi propun să relievez și să explicitez ceea ce consider a fi cel mai important dintre aceste momente de discontinuitate: perioada cuprinsă între instaurarea monarhiei constituționale din 1866 și debutul mării guvernări liberale din 1876 – cu anticipări de la sfârșitul Războiului Crimeii, în 1856 –, marcată, printre altele, de formularea tezelor fundamentale ale criticii junimiste, prin articolele lui Titu Maiorescu de la 1868⁶.

*
* *
*

La acea vreme, direcțiile ideologice ale liberalismului și conservatorismului trecuseră deja prin două etape istorice, pe fâgașul unei dinamici de evoluție puse în mișcare, în ambele principate, de reformele lui Constantin Mavrocordat din anii 1740, ce au introdus o separare netă – după criteriul „dregătoriei” – între marea și mica boierime⁷. Unite prin opoziția față de fanariotism, discursuri-

le promovate de cele două grupări – și exprimate prin proiecte de reformă adresate curților rusească, austriacă, otomană și napoleoniană⁸ – s-au asemănat și în baza predispoziției de a-și clădi simbolistica prin privilegierea referințelor interne, și nu prin recursul sistematic la cele străine. Dacă discursul protipendadei respingea despotismul novator al domnitorilor nutriți din înțelepciunea absolutismului luminat european pe calea iluminismului neoelen⁹ invocând privilegiile garantate de autoritatea sacrosanctă a „constituției lui Mavrocordat”, acela ce avea să capete eticheta „cărvunărismului” – promovat de straturile inferioare ale boierimii – apăra așezămintele locale împotriva inovațiilor pernicioase venite din afară cu referire la o fază istorică anterioară: cea a întrupării românești a „statului de stări”, din secolul al XVII-lea, întemeiată pe influența exercitată de întreaga boierime în relație cu domnia¹⁰ și inspirându-se din modelele politice poloneze și transilvănene¹¹. Grefele de gândire politică occidentală, manifestate cel mai clar în proiectul republicii „aristo-democraticești” de la 1802¹² și în constituția cărvunărilor de la 1822¹³, nu trebuie să ne înșele asupra caracterului fundamental al acestei forme discursive, cristalizată nu în jurul dezideratului de importare a constituționalismului liberal occidental și a democrației iacobine¹⁴ ci a celui de recuperare a unor practici și instituții autohtone prin opoziție cu sedimente istorice corupătoare și percepute ca inautentic naționale¹⁵.

Anii 1820 au produs transformări discursive majore în ambele tabere. Desprinderea liberalismului pașoptist din corpul cărvunărismului¹⁶ a avut loc, atunci, pe mai multe paliere. Mai întâi, Occidentul contemporan înlocuiește așezămintele vechiului regim românesc în calitate de principală referință invocată cu obiectivul de critică a realităților prezente (schimbare consumată abrupt în

*Alocuțiune susținută la Colocviul național „Titu Maiorescu – 185” (28 februarie 2025, Aula Academiei Române)

**Conf. dr., Facultatea de Științe Politice, Universitatea din București

însemnările de călătorie ale lui Dinicu Golescu de la 1826¹⁷).

În al doilea rând, fără a fi cumva abandonat, demersul de imaginare retrospectivă a virtuților de altădată prin opoziție cu degenerarea din epocile recente este și el reconfigurat. Noua varietate de istorie nostalgică descoperă epoca de aur a românilor mai adânc în trecut, anume în lumea medievală, văzută ca o societate cvasiegalitară de țărani proprietari și neaserviți¹⁸.

În fine, vechea pledoarie în favoarea parlamentarismului boieresc cât mai cuprinzător este înlocuită de o critică socială cu accente populiste, ce descrie clasa boierilor în întregul ei ca pe o oligarhie parazită și revendică emanciparea și împrumutarea țărănimii. Expuse în forma cea mai succintă în articolul lui Nicolae Bălcescu de la 1846, „Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri”¹⁹, judecățile de acest fel asupra evoluției raporturilor juridice și economice dintre boieri și țărani au fost adâncite în deceniile următoare, până la lucrările Comisiei Proprietății de la 1848 și dincolo de ea²⁰.

Tot atunci, conservatorismul modern se desprinde și el din discursul protipendadei, însușindu-și ideea evoluției organice și graduale din patrimoniul contrarevoluției europene²¹ și elaborându-și propria istorie legitimatoare, în jurul ideii de primat istoric al feudalismului și de anterioritate a proprietății boierești față de cea răzeșească (perspectivă inițiată de Barbu Catargiu prin opoziție cu Bălcescu²²).

Noile schimbări din sfera ideologică au survenit în strânsă legătură cu cele ale vieții politice interne și ale celei internaționale. După sfârșitul protectoratului rusesc ce sprijinise protipendada consolidată a perioadei regulamentare (în 1854) și înlocuirea lui prin sistemul garanțiilor colective de securitate acordate de concertul marilor puteri dominate de Franța celui de-al Doilea Imperiu (în 1856), liberalismul pașoptist a fost contopit, mai întâi, în atotcuprinzătoarea „partidă națională” din epoca unirii²³, pentru ca apoi să-și facă ucenicia guvernamentală, în anii de febrile regroupări partinice și de extremă instabilitate ce au urmat până la 1871²⁴ (pe fundalul eforturilor succesive de construcție constituțională de la 1858, 1864 și 1866). Această situație a fost depășită atunci când Coroana s-a impus ca un actor autonom și un arbitru al jocului politic²⁵ în noul context european determinat de unificarea și supremația germană (constelație consolidată, după obținerea independenței, prin Congresul de la Berlin din 1878, prin formarea

Triplei Alianțe în 1882 și prin aderarea României la ea, în 1883).

În acest cadru istoric, discursul liberal de factură radical-democrată al epocii pașoptiste – în cadrul căruia ideea de libertate se contopise cu cele de egalitate și de fraternitate, cu teme și referințe preluate nu doar din profetismul național al lui Michelet și Quinet²⁶, dar și din socialismul unor Saint-Simon și Fourier²⁷ – s-a transformat într-o concepție ideologică ce avea să funcționeze ca principala expresie a raționalizării structurilor economice, sociale și politice din România de până la comunism²⁸. La fel ca în alte părți ale Europei Est-Centrale și Sud-Estice, postura guvernării paternaliste „pentru popor” – întemeiată pe un discurs al ordinii racordat la cultura europeană a votului cenșitar²⁹ – ia locul, acum, apelurilor fierbinți la voința populară din perioada revoluționară ce se încheiase. Introducerea formei politice parlamentare, împreună cu principiul separației puterilor, cu abolirea privilegiilor și uniformizarea juridică a corpului cetățenesc, cu garantarea formală a drepturilor civile fundamentale și adoptarea legislației de tip napoleonian nu împiedică regimurile politice ale zonei să tindă spre o limitare drastică în fapt a drepturilor și libertăților garantate pe hârtie. Parlamentarismul ascunde politici autoritare, sistemele electorale de tip liberal-constituționalist nu pot schimba realitatea practicilor electorale marcate de corupție și de abuzuri guvernamentale³⁰.

Mesianismul pașoptist coabitase cu liberalismului economic al școlii scoțiene, filtrat prin teoriile lui Jean-Baptiste Say³¹. Aceasta, pentru că deschiderea spre influențele economice nestingherite ale capitalismului occidental din era manchesteriană era văzută ca un complement firesc și un sprijin necesar al occidentalizării culturale. După ce teoria liberului schimb prezidează asupra convenției comerciale cu Imperiul Austro-Ungar de la 1875 – introdusă sub auspiciile guvernării conservatoare din 1871-1876 și în acord cu interesele marii proprietăți funciare –, România se racordează și în această privință regulii generale a regiunii, adoptarea dirijismului economic ca normă guvernamentală și ortodoxie academică – spre sfârșitul guvernării liberale din 1876-1888 și în acord cu programul de industrializare³² – fiind însoțită de întrepătrunderea adâncă dintre mașinăria birocratică și viața economică, ce ajunge să fie manipulată, prin intermediul nou înființatului sistem bancar, de clientela unor grupări de potenți politici. Statul își asumă rolul de a promova creșterea economică, în dauna inițiativei private, ceea ce duce la

transformarea economiei într-o anexă a „industrii politice”³³.

În paralel cu pașoptismul rezidual ce a continuat să se facă auzit, sporadic și inconsecvent, prin vocile unor Simion Bărnuțiu³⁴, C. A. Rosetti³⁵, Gheorghe Panu³⁶ sau Barbu Ștefănescu Delavrancea³⁷, „cultura critică” situată în opoziție față de asemenea tipare ale procesului de modernizare a fost și ea amorsată în aceiași ani. Născută sub egida conservatorismului junimist, ea avea să cunoască adaptări și să sufere derapaje deopotrivă pe făgașul dreptei și pe cel al stângii, pe parcursul următoarelor decenii.

*
* *

Diferența dintre conservatorismul boieresc al perioadei pașoptiste – care se pronunță în favoarea societății de privilegii a vechiului regim – și succesorul său din vremea monarhiei constituționale – care acceptă ca pe un fapt consumat și evaluează pozitiv egalitatea civilă instaurată în virtutea unor drepturi universale și legislația napoleoniană ce o însoțește – este la fel de semnificativă ca și cea dintre liberalismul radical-democratic opoziționist și cel oligarhic, de formulă brătienistă. Respingând falsa modernitate românească pentru caracterul său ne-organic, junimismul respinge deopotrivă „barbaria orientală” ce precedase modernizarea³⁸, fără a pune vreodată la îndoială valabilitatea modelului occidental ca unic reper al proiectelor de dezvoltare. Prin această ultimă atitudine, el se dovedește mai degrabă un continuator al pașoptismului pe care îl blamează, decât al conservatorismului politic pe care îl susține. În plus, înrudirea dintre gruparea lui Bălcescu și cea a lui Maiorescu se manifestă încă și mai pregnant în privința funcției sociale îndeplinite, în epocile respective, de fiecare dintre ele. Ambele coagulează și dau o expresie coerentă nemulțumirilor față de sistemul existent, constituindu-se în veritabile „culturi de opoziție” în raport cu elita conducătoare a epocii (junimismul revendicând, ocazional, calitatea de voce autorizată a liberalismului generic în mediul românesc³⁹).

Sociologia critică junimistă a dat o nouă definiție a raporturilor de putere din societate. Deși marea proprietate funciară era reprezentată în ambele partide de guvernământ și chiar în rândurile grupării culturale așezate „în contra direcției” urmate atunci de lumea românească, junimiștii au înțeles că ea se afla deja în defensivă în fața unei categorii sociale al cărei reprezentant politic privilegiat era Partidul Național Liberal și care se

autodefinia ca burgheză, funcționând în fapt ca o pseudoburghezie birocratică ce spolia societatea prin intermediul mecanismelor statului. Servind o mașinărie instituțională disproporționată față de resursele economice și nevoile sociale reale ale națiunii și care se amplifică în continuare din cauza presiunilor sale crescânde, clasa funcționărească fără rol productiv acționa ca un handicap al modernizării după model capitalist al cărei promotor în România pretindea să fie.

Discursul parlamentar intitulat „Asupra reformei legii pentru instrucțiune publică”, din ianuarie 1876, este cel mai important dintre textele unde Maiorescu detaliază sindromul formelor fără fond, diagnosticat de el pentru prima oară în 1868, în sensul unei analize a incongruenței dintre inovația politică de tip occidental și structura socială românească⁴⁰. Așa cum spune el, formele politice rezultate, în Occident, din dinamica societății burgheze au fost adoptate în România în absența unei diferențieri sociale corespunzătoare, cu consecințe de durată asupra evoluției sociale ulterioare a țării (diagnostic anticipat în studiul „Asupra direcțiunii progresului nostru” al lui Theodor Rosetti, din 1874⁴¹).

Maiorescu deplânge aici faptul că, în loc să formeze aptitudini pentru dezvoltarea vieții economice și sociale și să contribuie, astfel, la consolidarea unei veritabile clase de mijloc, sistemul școlar este o industrie de postulanți pentru sinecure de stat: „*Apoi dacă, de la 1864 până la 1876 am crescut această tinerime astfel încât să nu fi învățat decât latinește și grecește și ceva jurisprudență, încât nu poate exista ca burghezi independenți în afară de bugetul statului, dacă i-am învățat numai să traducă pe Omer și pe Tacit și apoi să intre într-o facultate, unde învață a traduce institutele lui Iustinian, vă puteți mira că pe urmă vin părinții lor, rudele lor, toți alegătorii, ca să ne ceară să le dăm vreo funcție că mor de foame, că noi trebuie să ajutăm tinerimea, că români sunt și ei, și așa mai departe? Și așa se face o atmosferă complexă, compusă din toată tinerimea și toți părinții acestor tineri, din toate rudele și toți amicii lor, care împinge pe un stat constituțional, pe de o parte, la crearea de funcțiuni, la exagerare de pensiuni și, pe de altă parte, îl expune la lipsa completă de activitate individuală independentă, la lipsa de industriași, de arendași sau posesori, de fabricanți, de comercianți*”⁴².

Articolele reunite sub titlul „Oligarhia română” ale socialistului Lotar Rădăceanu, din 1924–1927⁴³, vor oferi expresia cea mai sofisticată a școlii de analiză socială lansată astfel, în limbaj

cvasimarxist, de discipolul lui Schopenhauer, și construită în baza ideii că nucleul dinamic al elitei conducătoare a României este o „clasă funcționarească” sau „birocratică”, ce parazitează statul modernizator și îi folosește mecanismele pentru a deturna spre propriul folos un segment disproportionat de mare al venitului național.

Pentru Maiorescu, ca și pentru Bălcescu înaintea lui, condiția țaranului – singurul producător autentic de avuție – este proba indubitabilă a viciilor sistemului⁴⁴. Sursele exploatarei maselor sunt desemnate însă de intelectualul conservator în alt fel decât o făcuse profetul democrat: apăsarea fiscului este acum tot atât de strivitoare pe cât fuseseră înainte corvezile senioriale.

Condușă de o falsă burghezie care prezidează asupra unei distorsiuni a economiei capitaliste – ce combină o reeditare a feudalismului în veșminte legislative moderne cu o industrie artificială și bugetivoră – și a unei culturi inautentice, societatea românească este angajată pe o altă traiectorie de evoluție decât Occidentul. Mai grav, ea a deviat și se depărtează în continuare de la acea traiectorie tocmai din cauza strategiei de recuperare a decalajelor de dezvoltare. Tentativa de a arde etapele pe parcursul unei modernizări accelerate, propagând schimbarea socială de sus în jos prin intermediul statului, a aservit țara clasei birocratice și clientelei sale industriale și bancare, în coabitare cu moșierimea neofeudală. Nu doar reprezentanții de stânga ai culturii critice, dar și conservatorul Rădulescu-Motru, vor afirma că toate aceste elemente ale clasei conducătoare acționează ca agenți coloniali ai burgheziei occidentale, interesată să integreze România în circuitele capitalismului mondial fără să contribuie la restructurarea sa capitalistă internă⁴⁵.

Desigur, Eminescu pornește din orizontul aceleiași teorii junimiste a funcționarismului, traducând noțiunea de „funcționarism” prin cea de „pătură superpusă” și conferind aceleiași teorii o dimensiune xenofobă, atunci când pledează, într-un articol din 1885, pentru ca „nația să fie redată ei însăși, ca clasele ei productive, grupurile ei de interese adevărate și generale să contribuie la formarea voinței țării, adică a legilor ei, nu însă populația flotantă de postulanți și avocați de-a doua și a treia mână”, cu următorul adaos: „Voința legală și sinceră a țării, o voință nestoarsă și neindusă în eroare, iar nu instinctele vânzătorilor de funcții să determine mersul statului”⁴⁶.

Avem aici o probă a felului cum, acționând ca actori proeminenți ai jocului politic, Maiorescu și junimiștii au inițiat un discurs critic ce avea

să fie preluat de autori proveniți din afara cercului bogăției și al puterii. Reutilizate în scopuri tot mai radicale, ideile născute în tabăra ideologică a conservatorismului aveau să servească – după re-elaborările de rigoare – drept teren de întâlnire al reformatorilor de toate orientările și drept stindard de luptă al revoluționarilor de dreapta și de stânga.

Note

1 A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România, de la origini până la 1866*, ed. de Constantin Schifirneț, București, Albatros, 2005 [1910].

2 Ștefan Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul său istoric*, ed. de C. D. Zeletin, București, Humanitas, 1991 [1925]; Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, ed. de Z. Ornea, București, Minerva, vol. 1-3, 1992 [1924-1926].

3 Z. Ornea, *Sămănătorismul*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1998 [1970]; Idem, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, București, Editura Eminescu, 1980.

4 Victor Rizescu, „Canonul liberal, politica oligarhică și optimismul modernizator”, în *Canonul și vocile uitate. Secvențe dintr-o tipologie a gândirii politice românești*, ed. a II-a, București, Pro Universitaria, 2020, pp. 175-232.

5 Tendință manifestată și din perspectivă conservatoare: Theodor Rosetti, „Mișcarea socială la noi”, în *Convorbiri literare*, XIX (8), 1885, pp. 609-620; XIX (9), 1886, pp. 911-920; Nicolae Iorga, „Partidele politice în România în secolul al XIX-lea”, în *Opinii sincere și pernicioase ale unui rău patriot*, ed. și trad. de Andrei Pippidi, București, Humanitas, 2008 [1899, 1900], pp. 187-236; Alexandru Papacostea, „Dezvoltarea ideilor politice în România, în a doua jumătate a veacului XIX” [1916], în *România politică. Doctrină, idei, figuri, 1907-1925*, ed. de Ștefan Zeletin, București, Tipografia „Bucovina” I. E. Torouțiu, [1932], pp. 143-166.

6 Titu Maiorescu, „În contra direcției de astăzi în cultura română” [1868] și „Contra școalei Bărnuțiu” [1868], în *Critice*, ed. de Domnica Filimon, București, Elion, 2000 [1908], pp. 161-170, 387-428.

7 Gheorghe I. Brătianu, „Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat” [1946], în *Adunările de stări în Europa și țările române în Evul Mediu*, ed. de Șerban Papacostea, București, Editura Enciclopedică, 1996, pp. 265-290.

8 Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române, 1750-1831*, București, Editura Academiei R. S. R., 1972; Idem, „The Romanian Boyars in the XVIIIth century: Their Political Ideology”, în *East European Quarterly*, XVIII (1), 1974, pp. 31-40; Valeriu Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, Editura Academiei R. S. R., 1976.

9 Raphael Demos, „The Neo-Hellenic Enlightenment”, în *Journal of the History of Ideas*, XIX (4), 1958, pp. 523-541; Paschalis M. Kitromilides, *Iluminismul neolen. Ideile politice și sociale*, trad. de Olga Cicanci, București, Omonia, 2005; Idem, *Enlightenment and Revolution:*

the Making of Modern Greece, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2013.

10 Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, ed. de Șerban Papacostea, București, Editura Enciclopedică, 1995 [1977], pp. 222, 234-235.

11 Eugen Stănescu, „Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine dans la littérature historique du Moyen Age”, în *Nouvelles études d'histoire*, II, 1960, pp. 271-304; Idem, „Unity and Diversity in the Political Thought of the Early Romanian Society”, în *Nouvelles études d'histoire*, IV, 1970, pp. 91-110.

12 E. Vîrtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei „republici aristo-democraticești” în Moldova la 1802*, București, f. e., 1946; Șotropa, *Proiectele de constituție*, pp. 41-44.

13 D. V. Barnoschi, *Originile democrației române. „Cărvunarii”. Constituția Moldovei de la 1822*, Iași, „Viața Românească”, 1922, Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, Cartea Românească, 2008 [1972], pp. 169-184.

14 Aceasta este linia de interpretare dominantă în Gabaret Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească*, ed. de Rodica Rotaru și Alexandru Piru, Chișinău, Litera, 1997 [1909, 1922], pp. 27-44; Xenopol, *Istoria partidelor politice*, pp. 81-142; Lovinescu, *Istoria civilizației*, vol. 1: *Forțele revoluționare*, pp. 43-92; Georgescu, *Ideile politice și iluminismul*; Cornea, *Originile romantismului*; Șotropa, *Proiectele de constituție*.

15 Interpretare avansată convingător în Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor*. Pentru orizontul comparativ vezi J. G. A. Pocock, *The Ancient Constitution and the Feudal Law: a Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1957; Idem, *Political Thought and History: Essays on Theory and Method*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009; Anthony Pagden, ed., *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987. Mai multe clarificări în Victor Rizeșcu, *Ideology, Nation and Modernization: the Romanian Patterns in Comparative and Theoretical Frameworks*, sec. ed. rev., Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2024, pp. 241-244.

16 O expresie târzie a celui din urmă discurs în contextul conjurației lui Leonte Radu de la 1839: vezi „Mémoire pour toutes les violations des lois et tous les abus qui se commettent en Moldavie depuis l'introduction des nouvelles institutions”, în Vlad Georgescu, dir., *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines*, vol. 2 : 1831-1848, Bucarest, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, 1972, pp. 113-136; Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești, 1369-1878*, München, Ion Dumitru Verlag, 1987, p. 94.

17 Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. de D. Panaitescu-Perpessiciuș, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1952 [1826]; Sorin Antohi, „Romania and the Balkans: from Geocultural Bovarism to Ethnic Ontology”, în *Tr@nsit-Virtuelles Forum*, XXI, 2002, pp. 1-31.

18 Nicolae Bălcescu, *Românii supt Mihai-Voievod Viteazul*, ed. de G. C. Nicolescu, București, Minerva, 1970 [1861-1863], pp. 19-30. Pentru orizontul comparativ al acestei lecturi a istoriei: Jerzy Jedlicki, *A Suburb of Europe: Nineteenth-century Polish Approaches to Western Civilization*, Budapest, Central European University Press, 1999, p. 26-27, 33; Andrzej Walicki, „Gândirea socială rusă. O introducere la istoria intelectuală a Rusiei din secolul al XIX-lea”, trad. de Raluca Dună, Maciej Janowski, „Trei istorici”, trad. de Gabriela Efitime și Diana Mishkova, „Interesanta anomalie a liberalismului balcanic”, trad. de Gabriela Eftimie, în Victor Rizeșcu, coord., *Ideologii românești și est-europene*, București, Editura Cuvântul, pp. 29-32, 83-127, 129-210.

19 Nicolae Bălcescu, „Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri” [1846], în *Opere*, ed. de G. Zane și Elena G. Zane, București, Editura Academiei R. S. R., vol. 1, 1974, pp. 156-157. Este vorba despre o perspectivă cu o foarte complicată posteritate istoriografică: vezi Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țărani?*, ed. de Z. Ornea, București, Editura Eminescu, 1987 [1908]; Șerban Papacostea, „Nicolae Iorga și Evul Mediu românesc”, în Nicolae Iorga, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ed. de Șerban Papacostea, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, pp. 402-428; Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines*, Bucarest-Paris, Académie Roumaine-Éditions du C. N. R. S., 1969; Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London, Verso, 1974, pp. 390-392.

20 Paul Cornea, M. Zamfir, coord., *Gândirea românească în epoca pașoptistă, 1830-1860*, București, Editura pentru Literatură, vol. 1-2, 1968-1969.

21 Pentru prima oară într-o scrisoare diplomatică a lui Mihail Sturdza de la 1823: Anastasie Iordache, *Originile și constituirea Partidului Conservator din România*, București, Paideia, 1999, pp. 50-52, 93-126. Vezi și Xenopol, *Istoria partidelor politice*, pp. 260-262.

22 Henri H. Stahl, *Gânditori și curente de istorie socială românească*, ed. de Paul H. Stahl, București, Editura Universității din București, 2001, pp. 104-110. Pentru posteritatea istoriografică a acestei interpretări vezi Constantin Giurescu, *Studii de istorie socială*, ed. de Constantin C. Giurescu, București, Universul, 1943; I. C. Filitti, „Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864” [1935], în *Opere alese*, ed. de Georgeta Penelea, București, Editura Eminescu, 1985, pp. 197-439, Petre P. Panaitescu, „Problema originii clasei boierești”, în *Interpretări românești*, ed. de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, Editura Enciclopedică, 1994 [1947], pp. 31-64. Vezi și Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, București, Editura Enciclopedică, 2007, pp. 237-262.

23 Xenopol, *Istoria partidelor politice*, pp. 302-372; Mihai Cojocariu, *Partida națională și constituirea statului român (1856-1859)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1995.

24 Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între Unire și Independență*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979; Paul E. Michelson, *Conflict and Crisis: Romanian Political Development, 1861-1871*, New York, Garland, 1987.

25 O evoluție subliniată în orizont comparativ: Gale Stokes, „Fundamentele sociale ale structurilor politice est-europene”, în Daniel Chirot, coord., *Originile înapoierii în Europa de Est*, trad. de Victor Rizescu, București, Corint, 2004, pp. 263-313.

26 John C. Campbell, *French Influence and the Rise of Roumanian Nationalism: the Generation of 1848*, New York, Arno Press, 1971 [1940]; Cornea, *Originile romantismului*.

27 I. Cojocaru, Z. Ornea, *Falansterul de la Scăieni*, București, Editura Politică, 1966; G. Zane, „Saint-simonism și fourierism în România” [1970], în *Studii*, ed. de Elena G. Zane, București, Editura Eminescu, 1980, pp. 61-81.

28 I. G. Duca, „Doctrina liberală”, în D. Gusti et al., *Doctrinile partidelor politice*, București, Tiparul „Cultura Națională”, [1923], pp. 103-110; Victoria F. Brown, „The Adaptation of a Western Political Theory in a Peripheral State: the Case of Romanian Liberalism”, în Stephen Fischer-Galati et al., eds., *Romania between East and West: Historical Essays in Memory of Constantin C. Giurescu*, Boulder, Colo., East European Monographs, 1982, pp. 269-301; Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic în România, de la origini până la 1918*, București, Editura Enciclopedică, 1996; Șerban Rădulescu-Zoner et al., *Istoria Partidului Național Liberal*, București, ALL, 2000.

29 Alan S. Kahan, *Liberalism in Nineteenth-century Europe: the Political Culture of Limited Suffrage*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2003; Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, vol. 4: *Centrist Liberalism Triumphant, 1789-1914*, Berkeley, University of California Press, 2011.

30 Hugh Seton-Watson, „The Intellectuals and Revolution: Social Forces in Eastern Europe since 1848”, în Richard Pares, A. J. P. Taylor, eds., *Essays Presented to Sir Lewis Namier*, London, Macmillan, 1956, pp. 394-430; George Schöpflin, „The Political Traditions of Eastern Europe”, în Steven R. Graubard, ed., *Eastern Europe... Central Europe... Europe*, Boulder, Colo., Westview Press, 1991, pp. 59-94; Andrew C. Janos, *East Central Europe in the Modern World: the Politics of the Borderlands from Pre- to Postcommunism*, Stanford, Stanford University Press, 2000; Ivan T. Berend, *History Derailed: Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, Berkeley, The University of California Press, 2003.

31 Ion Veverca, *Niculae Șuțu*, București, Editura Asociației Generale a Economistilor din România, 1936; Eugen Demetrescu, *Influența școlii economice liberale în România în veacul al XIX-lea*, ed. de Victor Rizescu, București, Dominor, 2005 [1935]; Idem, *Liberalismul economic în evoluția României moderne*, București, f. e., 1940.

32 John Michael Montias, „Notes on the Romanian Debate on Sheltered Industrialization”, Kenneth Jowitt, ed., *Social Change in Romania, 1860-1940: a Debate on Development in a European Nation*, Berkeley, University of California, Institute of International Studies, 1978, pp. 53-71; Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români*, București, Editura Enciclopedică, vol. 1-2, 1987-1990; Radu-Dan Vlad, *Gândirea economică românească despre industrializare, 1859-1900*, București, Mica Valahie, 2001.

33 Leo Pasvolsky, *Economic Nationalism of the Danubian States*, London, Macmillan, 1928; Andrew C. Janos, „Modernization and Decay in Historical Perspective: the Case of Romania”, în Kenneth Jowitt, ed., *Social Change in Romania, 1860-1940: a Debate on Development in a European Nation*, Berkeley, University of California, Institute of International Studies, 1978, pp. 72-116; Idem, „The Politics of Backwardness in Continental Europe, 1780-1945”, în *World Politics*, XVI (2), 1989, pp. 325-358; Helga Schültz, ed., *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*, Berlin, Berliner Wissenschafts Verlag, 2006.

34 Petre Pandrea, *Filosofia politico-juridică a lui Simion Bărnuțiu*, București, România Press, 2007 [1935].

35 Marin Bucur, *C. A. Rosetti. Mesianism și donquijotism revoluționar*, București, Minerva, 1970.

36 Corneliu Mateescu, *G Panu și radicalismul românesc la sfârșitul secolului al XIX-lea*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987.

37 Barbu Delavrancea, *Crochiuri și portrete. Articole politice*, ed. de Emilia Șt. Milicescu, București, Museion, [1996].

38 Maiorescu, „În contra direcției de astăzi”, p. 164.

39 Idem, „Pentru restabilirea școlilor normale” [1872], în *Discursuri parlamentare*, ed. de Constantin Schifirneț, București, Albatros, vol. 1, 2001 [1897, 1915], p. 90.

40 Idem, „Asupra reformei legii pentru instrucțiunea publică” [1876], în *Discursuri parlamentare*, ed. de Constantin Schifirneț, București, Albatros, vol. 1, 2001 [1897, 1915], pp. 229-253.

41 Theodor Rosetti, „Despre direcțiunea progresului nostru” [1874], în Eugen Lovinescu, coord., *Antologia ideologiei junimiste*, București, Casa Școalelor, 1942, pp. 117-162.

42 Maiorescu, „Asupra reformei legii pentru instrucțiunea publică”, p. 245.

43 Lotar Rădăceanu, „Oligarhia română. Studiu asupra istoriei capitalismului în România”, în *Arhiva pentru știință și reformă socială*, V (3-4), 1924, pp. 497-532; VI (1-2), 1926, pp. 160-184; VI (3-4), 1927, pp. 435-459. Pentru alte expresii socialiste ale teoriei vezi Constantin Dobrogeanu-Gherea, „[Despre oligarhia română]” [1914, 1920, 1930], în *Opere complete*, ed. de Ion Popescu-Puțuri et al., București, Editura Politică, vol. 5, 1978, pp. 176-231; Lotar Rădăceanu/Șerban Voinea, *Oligarhia română/Marxism oligarhic*, ed. de Victor Rizescu, București, Dominor, 2005.

44 Maiorescu, „În contra direcției de astăzi”, p. 168.

45 C. Stere, „Din notițele unui observator ipocondric (un foileton social)” [1893], în *Scrieri politice și filosofice*, ed. de Victor Rizescu, București, Dominor, 2005, pp. 155-156; Constantin Rădulescu-Motru, „Cultura română și politicianismul” [1904], în *Personalismul energetic și alte scrieri*, ed. de Gh. Al. Cazan, București, Editura Eminescu, 1984, p. 4-5.

46 Mihai Eminescu, „Ne pare bine...” [1885], în *Opere politice*, Iași, Editura Timpul, vol. 2, 1998, p. 124.